

Zorgarrangementen en arbeidsdeelname van vrouwen: een internationale vergelijking¹

LISET VAN DIJK, TANJA VAN DER LIPPE

De arbeidsdeelname van vrouwen in Oosteuropese en Westerse landen verschilt aanzienlijk. In dit artikel worden deze verschillen beschreven en gerelateerd aan het aanbod van publieke kinderopvang in een land alsmede de regelingen voor ouderschapsverlof. Landen met veel voorzieningen hebben over het algemeen genomen een hoger percentage werkende vrouwen, maar er zijn uitzonderingen op deze regel zoals de Verenigde Staten. Na de politieke transformatie in Oost-Europa is de hoge arbeidsdeelname van vrouwen daar nauwelijks gedaald, maar er zijn wel tekenen dat het aanbod van kinderopvang achteruit gaat. De laatste 25 jaar is de arbeidsdeelname van vrouwen in de twintig Oosteuropese en Westerse landen die in de analyse zijn betrokken dichter naar elkaar toegegroeid dan het aanbod van zorgarrangementen door de overheid. Dit betekent dat voor arbeidsdeelname van vrouwen naar andere verklaringen - dan uitsluitend publieke kinderopvang - gezocht moet worden, zoals het politieke klimaat van een land en de activiteiten van sociale partners.

Inleiding

Het is bekend dat in de voormalige communistische landen in Oost-Europa bijna alle vrouwen deelnamen aan het arbeidsproces. In de meeste Westerse landen is de arbeidsdeelname van vrouwen lange tijd veel lager geweest dan in Oost-Europa. Wel is het zo dat Westerse landen onderling grote verschillen vertoonden als het gaat om de arbeidsdeelname van vrouwen. In de Scandinavische landen hadden vrouwen bijvoorbeeld veel vaker betaald werk dan in andere Westerse landen.

Na de val van het communisme in 1989 veranderde er veel in de landen in Oost-Europa. De planeconomie werd vervangen door markteconomieën; marktmechanismen werden in werking gesteld en dit had weer effect op de arbeidsmarkt. Zo werd de term werkloosheid officieel ingevoerd. Verwacht werd dat het vooral vrouwen zouden zijn die getroffen zouden worden door de veranderingen in het regime en dat zij hun posities op de arbeidsmarkt zouden verliezen (Einhorn, 1993). Als gevolg hiervan zou hun positie ten opzichte van mannen verslechteren en meer gaan lijken op die van Westerse vrouwen. Andere onderzoekers waren minder pessimistisch over de toekomst en voorzagen geen verslechtering van de positie van vrouwen op de arbeidsmarkt (Heitlinger, 1993). De vraag is echter of alle landen in Oost-Europa dezelfde ontwikkelingen zullen doormaken op weg naar een kapitalistische verzorgingsstaat. Westerse landen hebben immers ook niet allemaal eenzelfde regime. Het kan goed zijn dat Oosteuropese landen verschillende wegen inslaan en dat arbeidsmarktposities van vrouwen in het ene land zich anders ontwikkelen dan in het andere land.

In dit artikel beschrijven we de arbeidsdeelname van vrouwen. We maken hierbij een onderscheid naar arbeidsdeelname in vier typen verzorgingsstaten. Bij de beschrijving van de verzorgingsstaten richten we ons met name op één bepaald aspect van de verzorgings-

staat: publieke kinderopvang en ouderschapsverlofregelingen, hieronder zorgarrangementen genoemd. Empirisch onderzoek toont aan dat er een relatie is tussen de aanwezigheid en niveau van zorgvoorzieningen in een land en het aantal vrouwen dat een betaalde baan heeft (Gornick e.a., 1998). In dit eerdere onderzoek is weliswaar aandacht besteed aan zorgarrangementen en arbeidsdeelname van vrouwen in Westerse landen (Gustafsson, 1994; Gornick e.a., 1998; Kahn & Kamerman, 1994; Kamerman, 1991) maar niet aan een vergelijking tussen Westerse en Oosteuropese landen. Bovendien richtten deze studies zich meestal op een beperkte tijdspanne. Het onderzoek in dit artikel tracht een aanvulling te zijn op deze eerdere onderzoeken. In de eerste plaats besteden wij speciale aandacht aan zorgarrangementen en arbeidsdeelname van vrouwen in Oost-Europa; zes Oosteuropese en veertien Westerse landen zullen in onze analyse betrokken worden. Omdat de analyse betrekking heeft op een groot aantal landen en op een betrekkelijk lange periode is ervoor gekozen alleen te kijken naar de relatie tussen publieke kinderopvang en arbeidsdeelname. We beseffen terdege dat dit een beperking is in ons onderzoek. De aanwezigheid van zorgarrangementen wordt in het algemeen weliswaar gezien als een belangrijke voorwaarde voor vrouwen om deel te kunnen nemen aan het arbeidsproces, maar dat neemt niet weg dat er ook andere aspecten van de verzorgingsstaat belangrijk zijn voor de arbeidsdeelname van vrouwen. Het verzamelen van vergelijkbare gegevens over veel landen over een lange periode is tijdrovend. Derhalve hebben we besloten te beginnen met één indicator van de verzorgingsstaat: de regelingen voor kinderopvang. De reden om hiervoor te kiezen is dat er over publieke kinderopvang voor veel landen over de laatste 25 jaar redelijk vergelijkbare cijfers zijn. Over informele kinderopvang, een alternatieve vorm van kinderopvang die door veel gezinnen in veel landen gebruikt wordt, zijn daarentegen nauwelijks gegevens bekend. Dit noodzaakte ons tot het verder inperken van het onderwerp van onze studie tot de publieke kinderopvang. In de tweede plaats bestuderen wij arbeidsdeelname over de afgelopen 25 jaar. Dit betekent dat we in staat zijn om kapitalistische landen met (voormalig) communistische landen te vergelijken. Ook kunnen we zien of de transformatie van een communistisch naar een kapitalistisch regime invloed heeft gehad op de voorziening van zorgarrangementen en de arbeidsdeelname van vrouwen in Oost-Europa. Als dat het geval is, zullen we ook kijken of er verschillen zijn tussen de Oosteuropese landen. Dit artikel begint met een beschrijving van de vier verzorgingsstaten die worden onderscheiden (de liberale, de conservatieve, de sociaal-democratische en de voormalig communistische verzorgingsstaat) en een indeling van landen in deze typologie. Vervolgens wordt per type verzorgingsstaat beschreven hoe de zorgarrangementen er geregeld zijn waarna een paragraaf volgt met een beschrijving van de ontwikkelingen van de arbeidsdeelname in de verschillende verzorgingsstaten over de laatste 25 jaar. Het artikel eindigt met een aantal aanbevelingen voor verder onderzoek.

Indeling van de landen in vier verzorgingsstaten, gebaseerd op zorgarrangementen

Wellicht de meest bekende indeling van Westerse landen in een typologie van verzorgingsstaten is die van Esping-Andersen (1990: 26-27). Hij onderscheidt de liberale, de conservatieve en de sociaal-democratische verzorgingsstaat. Deze drie ideaaltypen van verzorgingsstaten verschillen onderling op verschillende punten zoals sociale stratificatie en het niveau van de-commodificatie (de mate waarin burgers onafhankelijk zijn van de werking van de markt). Esping-Andersen beschrijft de verschillen tussen de drie verzor-

gingsstaten in termen van pensioenrechten, structuur van de arbeidsmarkt en de structuur van de machtsverdeling. De *liberale* verzorgingsstaat wordt gekenmerkt door de sterke rol die de markt heeft en een nadruk op de soevereiniteit van de staat. Alleen wanneer de markt faalt, zal de staat ingrijpen en dit betekent dat voorzieningen met name verschaft worden voor mensen met een laag inkomen die afhankelijk zijn van de staat om in hun bestaan te voorzien. Er is enige sociale zekerheid, maar deze is beperkt. In de *conservatieve* verzorgingsstaat is het zo dat het behoud van statusverschillen belangrijk is; rechten zijn verbonden aan klasse en status. Voorzieningen zijn veelal gekoppeld aan werkstatus. Kerk en gezin zijn belangrijke instituties en de verzorgingsstaat is sterk gericht op behoud van het traditionele rolmodel waar de man de kostwinner is en de vrouw voor de kinderen zorgt. Voorzieningen en regelingen zijn erop gericht het - exclusieve - moederschap te bevorderen. De *sociaal-democratische* verzorgingsstaat is gebaseerd op het idee dat alle burgers gelijk zijn en dezelfde rechten en plichten hebben. Voorzieningen en regelingen zijn geldig voor iedereen en niet alleen voor bepaalde hulpbehoevenden; sociale rechten zijn gebaseerd op burgerschap. De staat voelt zich gehouden aan de garantie voor volledige werkgelegenheid. Als een gevolg daarvan is de verzorgingsstaat intensief en zijn er veel sociale voorzieningen.

De typologie van Esping-Andersen is bekritiseerd omdat deze te weinig rekening zou houden met het gezin en het belang van onbetaald werk niet zou inzien (Bussemaker & van Kersbergen, 1994; Sainsbury, 1994). Het is ook belangrijk om te kijken in welke mate de verzorgingsstaat burgers in staat stelt om betaald werk en een gezin met elkaar te combineren. In dat opzicht zijn zorgarrangementen uitermate belangrijk. Esping-Andersen hield bij het indelen van landen in drie typen verzorgingsstaten geen rekening met deze arrangementen. Gornick e. a. (1996) deden dit wel in een studie naar zorgarrangementen in veertien Westerse landen in 1987. Hun bevindingen tonen aan dat de indeling van landen die Esping-Andersen maakte ook redelijk goed klopt als zorgarrangementen als indelingscriterium worden gebruikt. Gornick e.a. maakten een index voor de veertien landen. Deze was gebaseerd op het voorzieningenniveau (op het gebied van kinderopvang) in 1987. Gekeken werd onder andere naar regelingen voor kinderen tot drie jaar, naar regelingen voor oudere kinderen en naar regelingen voor ouderschapsverlof. Op basis van deze index werd een rangorde van de landen gemaakt. Hieruit bleek dat de sociaal-democratische landen (zoals ingedeeld door Esping-Andersen) in het algemeen hoger eindigden dan de conservatieve landen, die het op hun beurt weer beter deden dan de liberale landen. Er is een aantal uitzonderingen op deze regel: Frankrijk, Noorwegen en Nederland. Frankrijk, door Esping-Andersen ingedeeld bij de conservatieve verzorgingsstaten, lijkt meer op de sociaal-democratische landen als het gaat om de zorgarrangementen die het land heeft. Voor Noorwegen, dat volgens Esping-Andersen behoort tot de sociaal-democratische landen, geldt juist dat het tot voor kort meer op conservatieve landen leek. In het onderzoek van Gornick e.a. scoort Noorwegen laag als het gaat om zorgarrangementen. Noorse regelingen voor kinderopvang legden de nadruk op private kinderopvang binnen gezinnen (Daly, 1994) en als gevolg daarvan was er niet veel publieke kinderopvang (Borchorst, 1994). Wel heeft Noorwegen recentelijk veel veranderingen doorgevoerd en de zorgarrangementen van staatswege zijn sterk toegenomen (Bruning & Plantenga, 1998). Onze analyse heeft echter betrekking op de periode daarvoor en Noorwegen kan derhalve, als het gaat om zorgarrangementen, beter bij de con-

servatieve landen worden ingedeeld. Nederland, tot slot, wordt soms gekarakteriseerd als een conservatief land en soms als een sociaal-democratisch land (Plantenga & van Doorne-Huiskes, 1993). Als het over zorgarrangementen gaat, is er geen twijfel dat Nederland een conservatief land is. De Nederlandse verzorgingsstaat heeft tot voor kort het gezin als norm gehad. Sociale verzekeringen waren gebaseerd op verantwoordelijkheden die burgers voor hun gezin hebben (Sainsbury, 1994). Dit idee wordt bevestigd in het onderzoek van Gornick e.a. waar Nederland laag scoort. De landen zijn op basis van de studie van Gornick e.a. (1996) ingedeeld. Echter, zij namen in hun analyse geen Oosteuropese landen op. In dit artikel doen we dit wel. Omdat de voormalig communistische landen erg op elkaar leken (en nog lijken) als het gaat om de voorziening van kinderopvang nemen we ze op in één categorie: het voormalig communistische regime. Figuur 1 laat onze indeling zien.

Figuur 1. Twintig Oosteuropese en Westerse landen ingedeeld in vier typen verzorgingsstaten

Liberaal verzorgingsstaat	Conservatieve verzorgingsstaat
Canada, Verenigd Koninkrijk, Verenigde Staten	Griekenland, Ierland, Italië, Luxemburg, Nederland, Noorwegen, Portugal, Spanje
Sociaal-democratische verzorgingsstaat	Voormalig communistische verzorgingsstaat
Denemarken, Frankrijk, Zweden	Bulgarije, Tsjechië, Slowakije, Hongarije, Polen, Roemenië

Zorgarrangementen en arbeidsdeelname in vier typen verzorgingsstaten

In deze paragraaf worden zorgarrangementen in de vier onderscheiden typen verzorgingsstaten beschreven. De beschrijving is deels gebaseerd op analyses op het gebied van kinderopvang zoals gedaan door Gustafsson (1994), den Dulk e.a. (1996) en Gornick e.a. (1996). Tabel 1 geeft een overzicht van het aandeel kinderen van nul tot drie jaar dat gebruik maakt van door de overheid gesubsidieerde voorzieningen voor kinderopvang in de twintig landen die in deze studie zijn opgenomen.² Ouderschapsverlofregelingen zijn weergegeven in tabel 2. Een vergelijking van deze twee tabellen laat zien dat de twee typen zorgarrangement gewoonlijk hand in hand gaan. Landen met veel voorzieningen voor kinderopvang hebben gewoonlijk ook goede regelingen voor ouderschapsverlof.

Zorgarrangementen in liberale verzorgingsstaten

Zoals blijkt uit de tabellen 1 en 2 kennen liberale verzorgingsstaten weinig zorgarrangementen. De zorg voor de kinderen wordt in deze landen, zoals zoveel andere diensten, overgelaten aan de markt. Het voorzien in zorg voor de kinderen wordt niet gezien als een verantwoordelijkheid van de staat (Melhuish & Moss, 1991). Alleen wanneer de markt niet goed werkt, zal de staat ingrijpen. De Verenigde Staten is een duidelijk voorbeeld van een liberale staat. Programma's zoals Head Start en de Family Support Act uit 1988 zijn door de staat gesubsidieerde programma's ter verzorging van kinderen, maar zijn uitsluitend gericht op kinderen in achterstandsposities (Hofferth & Deich, 1994). Bovendien heeft de Verenigde Staten tot nu toe nog steeds geen regeling voor ouderschapsverlof. De overheid vindt dit een zaak van de sociale partners. Voor het Verenigd Koninkrijk en Canada gelden soortgelijke verhalen: er zijn geen regelingen voor ouder-

schapsverlof en er zijn weinig publieke kinderopvangvoorzieningen (OECD, 1990; Moss, 1990; EC, 1996). In het Verenigd Koninkrijk is het aantal door de overheid gefinancierde plaatsen in kinderdagverblijven na 1990 zelfs gedaald.

Tabel 1. Het gebruik van kinderopvang: percentage kinderen jonger dan drie jaar dat gebruik maakt van door de overheid gefinancierde kinderopvang in twintig Westerse en Oosteuropese landen ^{a)}

	1970 - 1979	1980 - 1989 ^{b)}	1990 en later ^{b)}
Liberaal			
- Canada ^{c)}	3 tot 4	5 tot 7	
- Verenigd Koninkrijk		2	2
- Verenigde Staten ^{d)}			
Conservatief			
- Griekenland		4	3
- Ierland		2	2
- Italië		5	6
- Luxemburg		2	
- Nederland		2	8
- Noorwegen	3 tot 5	6 tot 8	
- Portugal		6	12
- Spanje			5
Sociaal-Democratisch			
- Denemarken		48	48
- Frankrijk		20	23
- Zweden		42 ^{c)}	33
Voormalig communistisch			
- Bulgarije		13	12-14
- Tsjechië	35-41		
- Hongarije		8	6-8
- Polen	5	9	5-8
- Roemenië		4	4

a) Bronnen: OECD, 1990 (Canada, Noorwegen, Zweden); Moss, 1990 (Alle EC landen); EC, 1996 (Alle EC landen); Hofferth & Deich, 1994 (Verenigde Staten); ICDC, 1993 & 1994 (Bulgarije, Hongarije, Polen, Roemenië); Kornazheva, 1995 (Bulgarije); Mieczkowski, 1982 (Tsjechië, Slowakije, Polen); Korintus, 1995 (Hongarije)

b) Cijfers voor EC-landen verwijzen naar 1988/89 en 1995

c) Cijfers gelden voor kinderen van 0-5 jaar

d) Cijfers gelden voor niet door de overheid gesubsidieerde kinderopvang

Zorgarrangementen in conservatieve verzorgingsstaten

In conservatieve verzorgingsstaten bemoeit de overheid zich niet met zorg voor de kinderen. Dit heeft te maken met de 'kostwinner-ideologie' die in deze staten heerst. Volgens deze ideologie is het zo dat moeders thuis blijven om voor de kinderen te zorgen en derhalve zijn er geen voorzieningen voor kinderopvang of regelingen voor ouderschapsverlof noodzakelijk. Toch zijn er wel voorzieningen voor kinderen in deze landen, zoals blijkt uit tabel 1 en 2. Deze zijn vaak van recente datum. Ook zijn er verschillen tussen de landen. Luxemburg en Ierland hebben bijvoorbeeld geen regeling voor ouderschapsverlof, terwijl alle andere conservatieve landen die wel hebben. De duur van het verlof varieert echter (den Dulk e.a., 1996; Moss, 1990). In Noorwegen kan bijvoorbeeld verlof genomen worden tot het kind een jaar oud is. Italië biedt de moeder de mogelijkheid om zes maanden

Tabel 2. Regelingen voor ouderschapsverlof in twintig Westerse en Oosteuropese landen (tot 1995)^{a)}

	Regeling	Invoering ^{b)}	Betaald ^{c)}	Duur ^{d)}
Liberaal				
- Canada	Nee			
- Verenigd Koninkrijk	Nee			
- Verenigde Staten	Nee			
Conservatief				
- Griekenland	Ja	voor 1985	Nee	3 maanden per ouder
- Ierland	Nee			
- Italië	Ja	1990	Ja (30%)	6 maanden voor moeder
- Luxemburg	Nee			
- Nederland	Ja	1991	Nee	6 maanden per ouder
- Noorwegen	Ja	voor 1990	Ja	Tot kind 1 j. is, beide ouders
- Portugal	Ja	1990	Nee	24 maanden
- Spanje	Ja	1989	Nee	36 maanden, beide ouders samen max. 36 maanden
Sociaal-Democratisch				
- Denemarken	Ja	voor 1987	Ja, 10 weken (vast bedrag)	3 maanden per ouder; 6-9 maanden extra met toestemming van werkgever
- Frankrijk	Ja	voor 1986	Nee	Tot kind 3 jaar is, beide ouders kunnen het opnemen
- Zweden	Ja	1974	Ja (1 ^o jaar 90% laatste loon, daarna vast bedrag)	18 maanden per ouder
Voormalig communistisch				
- Bulgarije	Ja	1970	Ja, de eerste 24 maanden (minimum loon)	Tot het kind 3 jaar oud is, voor beide ouders
- Tsjechië & Slowakije	Ja	1971	Ja (vast bedrag)	Tot het kind 3 jaar oud is, voor beide ouders
- Hongarije	Ja	1966	Ja (tot 1996, 65-75% laatste loon)	Tot het kind 3 jaar oud is, voor beide ouders
- Polen	Ja	voor 1990	Ja, voor de lage inkomens, andere onbetaald	Tot het kind 3 jaar oud is voor beide ouders
- Roemenië	Ja	voor 1989	Ja, tot het kind 1 jaar is (65% laatste verdiende loon); daarna onbetaald	Tot het kind 3 jaar oud is ^{d)}

- a) Bronnen: OECD, 1990 (Canada, Noorwegen, Zweden, Verenigde Staten); Moss, 1990 (Alle EC landen); EC, 1996 (Alle EC landen); Den Dulk et al., 1996 (Zweden); ICDC, 1993 & 1994 (Bulgarije, Hongarije, Polen, Roemenië); Mieczkowski, 1982 (Tsjechië, Slowakije, Polen); Eberhardt & Heinen, 1993 (Hongarije, Polen); Korintus, 1995 (Hongarije).
- b) Voor sommige landen is het exacte jaartal van invoering niet achterhaald; in dat geval is het jaar genoemd waarin we voor het eerst iets tegenkwamen over ouderschapsverlof in het betreffende land.
- c) Deze gegevens hebben betrekking op de huidige duur van het ouderschapsverlof
- d) Voor 1989 was ouderschapsverlof in Roemenië onbetaald en hoewel ze het recht hadden om thuis te blijven tot hun kind drie jaar oud was, werd van moeders toch verwacht dat ze drie maanden na de geboorte weer aan het werk gingen (Evans, 1995).

t van door

le EC landen);
nenië);
garije)

r de kinde-
Volgens
en der-
chapsverlof
als blijkt
en de
chapsverlof,
of varieert
genomen
a zes maan-

den verlof te nemen, met de mogelijkheid dit recht over te dragen aan de vader. In Nederland kunnen beide ouders zes maanden verlof opnemen (in deeltijd) terwijl Griekse vaders en moeders ieder drie maanden op kunnen nemen. Spanje en Portugal bieden respectievelijk een verlof van 36 en 24 maanden. In de meeste landen is het verlof onbetaald met uitzondering van Noorwegen en Italië. De aanwezigheid van gesubsidieerde kinderdagverblijven is niet groot in de conservatieve landen. Tot 1990 ging minder dan zes procent van de kinderen naar een gesubsidieerd kinderdagverblijf. Het is wel zo dat in bijna alle landen het aantal gesubsidieerde kinderdagverblijven groeit (voor een overzicht zie: European Commission Network on Child Care, 1996).

Zorgarrangementen in sociaal-democratische verzorgingsstaten

Sociaal-democratische verzorgingsstaten hebben een ideologie waarin belang gehecht wordt aan volledige werkgelegenheid voor zowel mannen als vrouwen. Vrouwen worden aangemoedigd om te werken; dit blijkt ook uit het feit dat de staat verantwoordelijkheden op zich neemt als het gaat om de zorg voor kinderen. Zweden is wellicht het meest bekende voorbeeld van een sociaal-democratische verzorgingsstaat. Het was het eerste Westerse land dat in 1974 een regeling voor ouderschapsverlof introduceerde (den Dulk e.a., 1996). Deze regeling is veel royaler dan die in de meeste conservatieve landen. Beide ouders kunnen 18 maanden verlof nemen, zowel voltijds als deeltijd. Zij ontvangen 90 procent van hun laatstverdiende loon tijdens de eerste 360 dagen van het verlof en een vast bedrag na deze 360 dagen. Zweden heeft ook veel gesubsidieerde kinderdagverblijven, ongeveer een derde van de kinderen gaat naar zo'n kinderdagverblijf. Denemarken kent ook goede zorgarrangementen. Ongeveer de helft van de kinderen tot drie jaar maakt gebruik van gesubsidieerde kinderopvang. De regeling voor ouderschapsverlof is minder ruim dan in Zweden, maar is in 1994 wel aanzienlijk verbeterd. In Frankrijk, tenslotte, ging in 1995 een kwart van de kinderen tot vier jaar naar een gesubsidieerde vorm van kinderopvang. Ook kunnen ouders in Frankrijk tot hun kind drie jaar oud is gebruik maken van - onbetaald - ouderschapsverlof.

Voormalig communistische verzorgingsstaten

a. Zorgarrangementen voor de transformatie in 1989

Tot 1989 hadden de landen in Oost-Europa een communistisch regime. Gelijkheid van de sexen was duidelijk vastgelegd in de grondwet in deze landen. Artikel 20 (lid 3) van de Tsjechoslowaakse grondwet luidt bijvoorbeeld als volgt: 'mannen en vrouwen zijn gelijkwaardig binnen het gezin, op het werk en in publieke activiteiten'. Artikel 27 geeft de middelen aan waarmee deze gelijkwaardigheid gegarandeerd kan worden (ILO, 1980:3). Andere communistische landen hadden vergelijkbare formuleringen in hun grondwet. Vrouwen hadden in het communistische regime een dubbele rol. Enerzijds moesten zij, net als mannen, arbeidskracht leveren voor industrie en landbouw om zo het nationale product van het land te doen verhogen. Anderzijds waren zij de draagsters van de nieuwe generaties en zorgden zij niet alleen voor de biologische voortzetting van de maatschappij, maar ook voor de reproductie en vergroting van de arbeidspopulatie. Deze twee rollen bleken moeilijk te combineren. In het begin, net na de Tweede Wereldoorlog, lag de nadruk op de eerste rol: het leveren van arbeidskracht. Al snel werd echter duidelijk dat dit niet werkte en vrouwen overbelast werden. Vanaf dat moment kreeg de tweede rol meer aandacht. De staat nam meer verantwoordelijkheid voor de verzorging

van de kinderen en vanaf de jaren zestig werden zorgarrangementen geïmplementeerd. Hongarije was het eerste Oosteuropese land dat betaald ouderschapsverlof introduceerde in 1967 (Eberhardt & Heinen, 1993). Moeders (en later ook vaders) van Hongaarse kinderen konden drie jaar ouderschapsverlof opnemen, terwijl ze dezelfde rechten hielden als werkenden. Bulgarije introduceerde een regeling voor ouderschapsverlof in 1970 en Tsjechoslowakije in 1971 (Mieczkowski, 1982). Hoewel het communistische regime vrouwen en mannen gelijkwaardig achtte in alle opzichten waren ouderschapsverlofregelingen toch voornamelijk gericht op moeders. In Polen hebben bijvoorbeeld beide ouders in principe recht op ouderschapsverlof, maar de vader kan zijn rechten pas doen gelden als de moeder formeel haar rechten opgeeft (Eberhardt & Heinen, 1993). En wanneer vaders in communistische landen wettelijk recht hebben op ouderschapsverlof wordt toch verwacht dat zij dat niet op zullen nemen. Deacon en Vidinova (1992:75) formuleren het in een discussie over de verzorgingsstaat in Bulgarije als volgt: 'While the new maternity law does provide for men to take paternity leave after six months, the expectation was that grandmothers were most likely to opt for it'. Jongere kinderen (tot drie jaar) gingen door de ruime regelingen voor ouderschapsverlof niet zo vaak naar kinderopvangvoorzieningen. Slecht acht procent van Hongarije's jongste kinderen gebruikte in de jaren tachtig een kinderdagverblijf, tegenover 13 procent van de Bulgaarse kinderen (Kornazheva, 1995). Voor oudere kinderen werd veel meer kinderopvang gebruikt. In 1985 maakte 93 procent van de Bulgaarse kinderen in de leeftijd van drie tot zes jaar gebruik van een zogenaamde 'kindergarten' (ICDC, 1994). Van de Hongaarse kinderen in die leeftijdscategorie gebruikte in 1980 78 procent een kindergarten (Korintus, 1995) en 97 procent van de Tsjechoslowaakse kinderen deed dit in 1988 (Einhorn, 1993).

b. Zorgarrangementen na de transformatie in 1989

Na de val van het communisme in 1989 veranderde er veel in Oost-Europa. De levensstandaard ging omlaag en sociale voorzieningen werden veranderd. In een studie naar de nieuwe verzorgingsstaat in Oost-Europa proberen Deacon e.a. (1992:1) '... to chart the diverse ways in which the new governments of Eastern Europe and the former Soviet Union are approaching the development of a new policy'. Zij onderscheiden tien criteria op basis waarvan voorspeld zou kunnen worden tot wat voor een type verzorgingsstaat de Oosteuropese landen zich kunnen ontwikkelen. Voorbeelden van zulke criteria zijn 'prioriteit die aan welvaartsvoorzieningen wordt gegeven', 'verdelingsmechanismen' en 'implicaties voor de gezinsvorming en verdeling van werk tussen mannen en vrouwen'. In hun voorspelling gebruiken zij min of meer dezelfde typen verzorgingsstaten als Esping-Andersen onderscheidt. Zij komen tot de volgende conclusie (p. 181): Bulgarije, Polen en Roemenië hebben de grootste kans om in de richting te gaan van een (post-communistische) conservatieve verzorgingsstaat, Hongarije zal meer de richting opgaan van een liberale verzorgingsstaat en Tsjechië en Slowakije meer in de richting van een sociaal-democratische verzorgingsstaat.³ Deacon geeft toe dat het nog niet duidelijk is wat de uitkomst van discussies zal zijn als het gaat om zorgarrangementen voor kinderen. Kijken we naar de zorgarrangementen in Oosteuropese landen na 1989 dan valt op dat deze nog steeds in ruimere mate voorhanden zijn dan in de meeste Westerse landen. Echter, in een aantal landen maken minder kinderen gebruik van kinderopvang dan voorheen. Volgens Evans (1995:25) is deze daling in gebruik toe te schrijven aan het feit dat kinderopvangvoorzieningen gesloten worden. In Bulgarije maakte een kleiner per-

tage van de kinderen in de leeftijdscategorie van drie tot zes jaar gebruik van een kindergarten: 73 procent in 1989 tegen 60 procent in 1992. In Polen is zowel het gebruik van kinderdagverblijven als van kindergartens licht teruggelopen. In Roemenië geldt dit ook voor de kindergartens, maar deze daling had zich al voor 1989 ingezet. Het voorgaande betekent dat in de drie landen die volgens Deacon e.a. een conservatieve verzorgingsstaat gaan ontwikkelen een daling in gebruik van kinderopvang te zien is. In het 'liberale' Hongarije is er geen daling te constateren in het gebruik van kinderopvang na 1989, maar wel is het zo dat de regeling voor ouderschapsverlof in 1996 minder royaal geworden is.⁴ Vrouwen hebben 24 weken betaald zwangerschapsverlof. Daarna mogen zij ouderschapsverlof opnemen tot hun kind drie jaar oud is, maar dit is dan onbetaald. Ze behouden wel het recht ten alle tijden naar hun oude baan terug te keren. Ook wil de Hongaarse regering voorzieningen voor kinderopvang privatiseren. Dit past in het idee dat Hongarije zich aan het ontwikkelen is als een liberale verzorgingsstaat. Voor Tsjechië en Slowakije hebben we geen gegevens over kinderopvang na 1989.

Er zijn dus tekenen dat de indeling van verzorgingsstaten zoals gemaakt door Deacon e.a. ook voor kinderopvang opgaat. In dat geval zouden we kunnen verwachten dat in de conservatieve landen, Bulgarije, Polen en Roemenië minder vrouwen actief zullen zijn op de arbeidsmarkt na de transformatie, dat dit in mindere mate geldt voor Hongarije (in liberale landen is de arbeidsdeelname van vrouwen over het algemeen hoger dan in conservatieve landen) en dat de minste veranderingen zijn te verwachten voor Tsjechië en Slowakije. Deze landen zullen de richting ingaan van een sociaal-democratische verzorgingsstaat en wat betreft zorgarrangementen leken de voormalig communistische landen al het meest op sociaal-democratische landen. In de volgende paragraaf zullen we kijken of deze verwachtingen inderdaad uitkomen.

Arbeidsdeelname van vrouwen tussen 1970 en 1995 in vier typen verzorgingsstaten

Gegevens

In deze paragraaf zal de ontwikkeling van de arbeidsdeelname van vrouwen in de vier typen verzorgingsstaten tussen 1970 en 1995 worden beschrijven. Hiervoor is gebruik gemaakt van gegevens van de International Labour Organization (ILO). De ILO publiceert jaarlijkse gegevens over de economische activiteit over de gehele wereld. De data zijn gewoonlijk afkomstig uit arbeidskrachtentellingen. De ILO (1995:3) definieert de groep economisch actieven als volgt: 'it comprises all persons of either sex who furnish the supply of labor for the production of goods and services during a specified time-reference period'. Productie omvat alle individuele en collectieve goederen die worden aangeboden aan anderen dan de producenten ervan, of waarvan de intentie is ze aan te bieden aan anderen dan de producenten zelf. De ILO geeft gegevens voor de hele populatie, voor mannen en voor vrouwen in verschillende leeftijdscategorieën. In dit artikel worden alleen de gegevens gebruikt van de vrouwen in de leeftijd van 20 tot 45 jaar omdat dit de vrouwen zijn die het meest baat zullen hebben bij zorgarrangementen. Vrouwen die officieel als werkzoekend zijn geregistreerd zijn ook opgenomen in de gegevens.⁵ De ILO geeft aan dat men voorzichtig moet omspringen met het vergelijken van gegevens van verschillende landen. In veel landen is er een aanzienlijke groep vrouwen die onbetaald werk verricht op het (eigen) boerenbedrijf of in andere familiebedrijven. Ze zijn niet opgenomen in de ILO gegevens. Voor onze studie betekent dit dat vooral in de landen

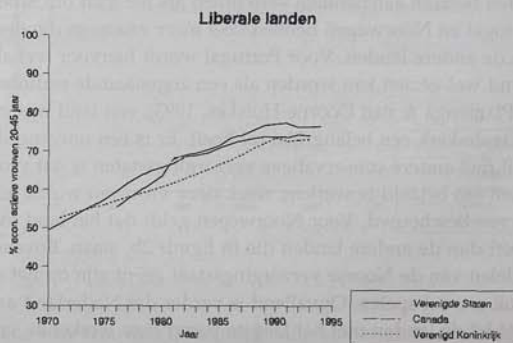
van Zuid- en Oost-Europa het percentage werkende vrouwen wellicht onderschat is. Een andere reden om zorgvuldig te zijn met de gegevens is dat er verschillen zijn tussen landen als het gaat om het bepalen wie er economisch actief zijn. Om dit te checken hebben we onze gegevens waar mogelijk vergeleken met gegevens uit andere bronnen (zoals Eurostat). De trends die we in dit artikel laten zien, zijn vergelijkbaar met die gevonden worden in deze andere bronnen. Bovendien is het zo dat landen die een hoge (of lage) participatiegraad hebben volgens de ILO gegevens, dit ook hebben in de gegevens uit andere bronnen.

We beperken ons in het onderstaande tot de vraag of vrouwen al dan niet betaald werken. Deze keuze is pragmatisch geweest. Liever hadden we arbeidsdeelname ruimer gedefinieerd. Maar net zoals bij de gegevens voor kinderopvang is het moeilijk om vergelijkbare cijfers voor twintig landen en vooral voor vijfentwintig jaar te vinden als het gaat om andere aspecten van betaald werk zoals het aantal uren betaald werk. Dit geldt in nog sterkere mate voor onbetaald werk. Wanneer we het in het onderstaande over arbeidsdeelname hebben dan gaat het dus om het feit of vrouwen al dan niet betaald werken.

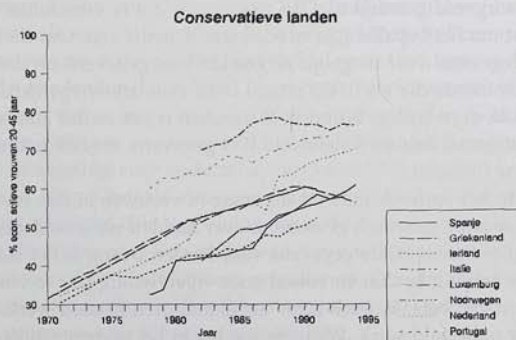
Vrouwen en arbeidsdeelname

In figuur 2 wordt de arbeidsdeelname van vrouwen in vier typen verzorgingsstaten weergegeven. De trends voor de liberale landen (Canada, Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten) zijn weergegeven in figuur 2a. De trends voor deze landen zijn vergelijkbaar. In 1970 was ongeveer de helft van de vrouwen tussen 20 en 45 jaar actief op de arbeidsmarkt en dit percentage is geleidelijk gestegen tot zo'n 75 procent eind jaren 80. Na 1990 is de arbeidsdeelname vrij constant gebleven. Ondanks dat weinig zorgarrangementen van overheidswege worden verstrekt, is er dus toch een aanzienlijk deel van de vrouwen actief op de arbeidsmarkt. Blijkbaar zijn andere factoren dan door de overheid gefinancierde kinderopvang hier van belang voor arbeidsdeelname. Mensen die in een liberale verzorgingsstaat wonen zijn er bijvoorbeeld aan gewend om hun weg te zoeken op de markt en moeders die willen werken zullen proberen kinderopvang via de markt te regelen. In de Verenigde Staten gebruikt zo'n 41 procent van de kinderen van drie jaar oud

Figuur 2a.

Figuur 2b.

een **privaat** kinderdagverblijf (Hofferth & Deich, 1994). Bovendien zijn er in liberale verzorgingsstaten geen regelingen die vrouwen echt ontmoedigen om te werken, zoals wel het geval is in conservatieve verzorgingsstaten (Plantenga & van Doorne-Huiskes, 1993).

Trends voor de arbeidsdeelname van vrouwen in conservatieve verzorgingsstaten zijn weergegeven in figuur 2b. Over het algemeen genomen is de arbeidsdeelname van vrouwen in deze landen lager dan in de liberale landen. Een ander verschil is dat in conservatieve landen de arbeidsdeelname de afgelopen decennia sneller gestegen is dan in de liberale landen. Een simpele reden die hiervoor gegeven kan worden is dat in conservatieve landen de arbeidsdeelname in 1970 veel lager was dan in liberale landen en als gevolg daarvan is er meer ruimte voor groei in de conservatieve landen. Een andere reden zou kunnen zijn dat conservatieve landen de laatste jaren steeds meer zijn gaan doen aan zorgarrangementen.

Niet alleen verschillen conservatieve landen van liberale landen, ook binnen de groep conservatieve landen bestaan aanzienlijke verschillen als het gaat om arbeidsdeelname van vrouwen. Portugal en Noorwegen hebben veel meer vrouwen die deelnemen aan het arbeidsproces dan de andere landen. Voor Portugal wordt hiervoor wel als verklaring gegeven dat dit land wel gezien kan worden als een zogenaamde rudimentaire verzorgingsstaat (Plantenga & van Doorne-Huiskes, 1993): een land met een traditionele infrastructuur, waar de kerk een belangrijke rol heeft. Er is een omvangrijke agrarische sector. Het verschil met andere conservatieve verzorgingsstaten is dat vrouwen niet ontmoedigd worden om betaald te werken; werk door vrouwen wordt noodzakelijk geacht en als gegeven beschouwd. Voor Noorwegen geldt dat het land toch meer zorgarrangementen heeft dan de andere landen die in figuur 2b. staan. Bovendien kan het feit dat andere onderdelen van de Noorse verzorgingsstaat geënt zijn op het sociaal-democratische model ook een rol spelen. Opvallend is verder dat Nederland aan een inhaalrace bezig lijkt. Startend bij de landen met het laagste percentage werkende vrouwen in 1970 zien we dat Nederland anno 1995 het dichtst in de buurt van Noorwegen en Portugal komt. Wel moet opgemerkt worden dat Nederland recordhouder is in het aantal deeltijdbanen voor vrouwen en dat vrouwen vaak flexibele en tijdelijke contracten hebben.

In figuur 2c. wordt duidelijk dat het percentage werkende vrouwen in sociaal-democratische landen veel hoger is dan in andere Westerse landen, in ieder geval in Zweden en Denemarken. De sterkste stijging zien we in deze landen in de jaren zeventig. Frankrijk heeft lagere participatiegraden dan andere Westerse landen. Feit is dat Frankrijk centraler ligt in Europa waar conservatieve verzorgingsstaten toch de boventoon voeren en dat het zelf op andere terreinen dan kinderopvang ook conservatief te noemen is. Bovendien is het zo dat de redenen om zorgarrangementen in te voeren in Frankrijk met name gebaseerd zijn op argumenten van gezinsplanning en niet zozeer om vrouwen de arbeidsmarkt op te krijgen (Bruning & Plantenga, 1998).

Figuur 2c.

Figuur 2d.

De arbeidsdeelname van vrouwen in de voormalig communistische landen is weergegeven in figuur 2d. De participatiegraden in deze landen zijn hoog. In Tsjecho-Slowakije en Bulgarije is het percentage werkende vrouwen sinds 1970 hoger dan 80 procent

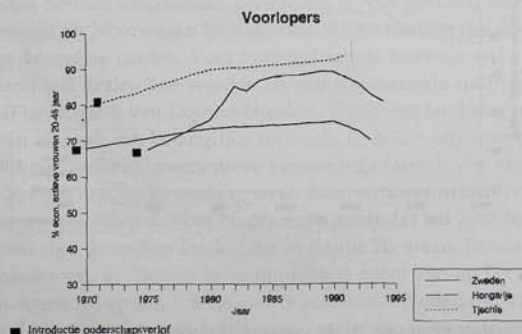
geweest. In alle landen daalden deze percentages enigszins na de transformatie in 1989, behalve in Tsjechië. Dit kan echter ook komen door het feit dat de arbeidsdeelname in Tsjechië hoger is dan in Slowakije. De data van de jaren voor 1989 hebben echter betrekking op beide landen samen.

We hadden verwacht dat door de verslechtering van de arbeidsmarktomstandigheden in Oost-Europa de arbeidsdeelname van vrouwen zou zijn gedaald en wel sterker in de landen die meer conservatief zijn: Bulgarije, Polen en Roemenië. Wanneer we kijken naar de ontwikkelingen tussen 1989 en 1995 dan valt op dat er inderdaad een lichte daling is in die landen, maar dat geldt dus ook voor Hongarije en Slowakije. Voor de toekomst verwachten we dat de verschillen tussen de landen wellicht groter zullen worden. Er is echter geen enkele indicatie dat de landen die een conservatieve verzorgingsstaat lijken te gaan worden het in dit opzicht 'slechter' zullen doen dan de andere landen.

De implementatie van ouderschapsverlof iets nader bekeken

In deze paragraaf staan we nader stil bij de implementatie van ouderschapsverlofregelingen. Voor een aantal landen weten we wanneer ouderschapsverlof is geïntroduceerd en hebben we gegevens over arbeidsdeelname sinds 1970. Binnen deze groep landen vallen twee subgroepen te onderscheiden: de landen die relatief vroeg ouderschapsverlof introduceerden (jaren zestig en zeventig) en de landen die dat veel later deden (jaren tachtig en negentig). Voorbeelden van landen in de eerste groep zijn Zweden, Hongarije en Tsjechië. Figuur 3a. laat nogmaals de trends in arbeidsdeelname van vrouwen in deze landen zien. In alle drie de landen was al een aanzienlijk deel van de vrouwen actief op de arbeidsmarkt voordat de regeling werd geïntroduceerd. In Zweden en Hongarije lag dit rond de 70 procent en in Tsjechië op 80 procent. Omdat we geen gegevens hebben over de arbeidsdeelname voor de introductie van de ouderschapsverlofregelingen kunnen we niet zien of er een extra stimulans van de regeling op de arbeidsdeelname uitgaat. Voor de landen die later ouderschapsverlof hebben geïntroduceerd hebben we die gegevens wel. Figuur 3b. laat de trends in arbeidsdeelname voor vrouwen zien voor Italië (ouderschapsverlof geïntroduceerd in 1990), Nederland (1991),

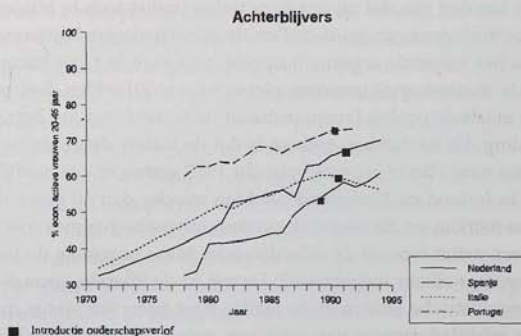
Figuur 3a.

1989,
ne in

eden in
de
n naar
ling is
omst
Er is
lijken te

Figuur 3b.

f-
ro-
groep
der-
later
a
lname
leel van
In
mdat we
erschaps-
op de
ntro-
me voor
(1991),

Spanje (1989) en Portugal (1990).

Weer zien we dat op het moment dat ouderschapsverlof werd geïntroduceerd al een aanzienlijk deel van de vrouwen werkte: variërend van 50 procent in Spanje tot 70 procent in Portugal. Bovendien lijkt het erop dat in alle landen net voor de introductie van de regelingen juist een scherpere stijging in de trend is te zien. Na de implementatie van ouderschapsverlof gaat de groei van de participatie gewoon door (maar niet extra), alleen in Italië is een lichte daling waarneembaar. Uit het bovenstaande kunnen we concluderen dat het lijkt alsof overheden pas regelingen treffen als al veel vrouwen op de arbeidsmarkt actief zijn en in die zin achter de feiten lijken aan te hollen.

Samenvatting en conclusies

In dit artikel hebben we de arbeidsdeelname van vrouwen in verschillende landen bestudeerd. Drie groepen Westerse landen (liberaal, conservatief en sociaal-democratisch) worden vergeleken met de voormalige communistische landen in Oost-Europa. In Westerse landen is het percentage werkende vrouwen de laatste decennia gestegen, met de sterkste stijging in de conservatieve landen. Deze landen zijn aan een inhaalrace begonnen die nog niet afgelopen lijkt. Participatiegraden in Oosteuropese landen zijn vergelijkbaar met die in sociaal-democratische landen met de hoogste percentages in Tsjecho-Slowakije en Bulgarije en het laagste percentage in Hongarije. Na de transformatie zijn in alle landen de percentages werkende vrouwen heel licht gedaald.

Kijken we naar de arbeidsdeelname van vrouwen in relatie tot door de staat geboden zorgarrangementen dan valt op dat in een aantal landen weinig voorzieningen geboden worden maar dat daar toch relatief veel vrouwen werken. Dit geldt bijvoorbeeld voor de liberale landen, maar ook voor het conservatieve Portugal. Tussen de Oosteuropese landen hebben we slechts kleine verschillen gevonden in ontwikkelingen na de transformatie in 1989. Een belangrijke reden hiervoor is waarschijnlijk dat het hier uitsluitend over de eerste zes jaren na de omwenteling gaat en het meer tijd zal kosten om verschillen tussen de landen te gaan zien. Een andere reden kan zijn dat over het algemeen genomen de inkomens in Oost-Europa laag zijn en dat een tweede inkomen per huishouden

nodig is om in het levensonderhoud te kunnen voorzien: zelfs als een vrouw graag thuis zou willen blijven, kan het zijn dat zij om deze reden beslist toch te blijven werken. Als dat inderdaad voor veel vrouwen geldt, zullen de participatiegraden nauwelijks dalen. Hetzelfde geldt als het volgende argument opgaat: vrouwen in Oost-Europa willen de positie die zij nu in de maatschappij innemen niet opgeven. Zij willen deel uitmaken van alle delen van het maatschappelijk leven, inclusief de wereld van het betaalde werk. Een andere bevinding die we hebben gedaan is dat de laatste decennia de participatiegraden in de landen naar elkaar gegroeid zijn. In 1975 waren er aanzienlijke verschillen tussen de landen. In Ierland en Nederland werkten minder dan 40 procent van de vrouwen terwijl in Denemarken en de voormalig communistische regimes meer dan 70 procent van de vrouwen actief was op de arbeidsmarkt. Maar naarmate de jaren verstreken is dit meer en meer naar elkaar toegegroeid. Terwijl in de liberale, sociaal-democratische en voormalig communistische landen er de laatste paar jaren een status quo lijkt te zijn als het gaat om de arbeidsdeelname van vrouwen, groeit deze nog steeds in de conservatieve landen. Daarom kan verwacht worden dat er in de toekomst geen echt grote verschillen meer tussen landen te zien zullen zijn als het gaat om het percentage vrouwen dat actief is op de arbeidsmarkt. Het gaat hierbij dan wel om de vraag of vrouwen al dan niet werken. Waarschijnlijk zullen er nog steeds aanzienlijke verschillen zijn als het gaat om het aantal uren dat vrouwen werken. In de voormalig communistische landen werkt nu nog steeds bijna iedereen in voltijds banen, terwijl in Nederland veel vrouwen in deeltijd werken.

Het is bekend dat de aanwezigheid van zorgarrangementen (geregeld van overheidswege) niet de enige verklaring voor arbeidsdeelname van vrouwen zijn. Onze analyse onderstreept dit gezien het feit dat de participatiegraden in arbeidsdeelname van vrouwen de afgelopen twintig jaar veel dichter naar elkaar toegegroeid zijn dan het aanbod van door de overheid geïmplementeerde zorgarrangementen. Bovendien zijn vaak al veel vrouwen actief voordat er in een land kinderopvang wordt geïntroduceerd door de overheid. Er zijn derhalve andere verklaringen mogelijk. Een voorbeeld is het inkomensniveau van een land. In landen met een laag gemiddeld inkomen per hoofd van de bevolking is de economische noodzaak om te werken voor vrouwen veel groter dan in landen met een hoger inkomen. Dit idee wordt bevestigd in een onderzoek van van der Lippe en van Dijk (1998); zij vinden dat in landen waar het gemiddeld inkomen laag is vrouwen vaker werken. Uit datzelfde onderzoek blijkt ook dat de 'overall' ideologie van een land (zoals gecategoriseerd door Esping-Andersen, 1990), bovenop het aantal zorgvoorzieningen dat aanwezig is, ook belangrijk is. Vrouwen die onder een communistisch of een sociaal-democratisch regime zijn opgegroeid staan bijvoorbeeld meer open voor deelname aan het arbeidsproces dan vrouwen in conservatieve landen. Een andere factor die van belang kan zijn, is de activiteit van de sociale partners als het gaat om zorgarrangementen. Collectieve arbeidsovereenkomsten tussen werkgevers en werknemers omvatten steeds vaker regelingen omtrent ouderschapsverlof en kinderopvang, die uitstijgen boven de regelingen zoals getroffen door de overheid. Opvallend is wel dat de meeste van dergelijke regelingen in de publieke sector gemaakt worden (den Dulk e.a., 1996). Ons laatste voorbeeld heeft betrekking op de arbeidsmarktomstandigheden in een land. Wanneer deze niet goed zijn, zijn vrouwen vaak de eerste die van het toneel verdwijnen. Met name in de Oosteuropese landen waar momenteel de arbeidsmarktomstandigheden verslechteren is dit een factor van belang.

Abstract

The level of women's employment differs considerably among Eastern European and Western countries. This article describes these differences and relates them to the supply of public child-care facilities in a country as well as parental leave arrangements. Countries with high levels of child-care arrangements usually have high levels of women's employment, but there are a few exceptions such as the United States. After the political turnover in Eastern Europe in 1989 the high level of women's employment hardly decreased, but there are signals for a decrease in child-care supply. Over the last 25 years levels of women's employment in the twenty countries included in the analyses have converged more than levels of child-care arrangements provided by the government. Explanations other than child-care facilities have to be found to explain women's employment at the macro level such as the political regime of a country and activities of employers and trade unions in taking care of children.

Literatuur

- Borchorst, A., Welfare state regimes, women's interests and the EC. In: D. Sainsbury (Ed.), *Gendering welfare states*. Sage Publications, London, 1994, p. 26-44.
- Bruning, G. & J. Plantenga, *Parental Leave in Western Europe*. Paper presented at the workshop 'Women's Employment in a Comparative Perspective', Utrecht University, Department of Sociology, Utrecht 14 mei, 1998.
- Bussemaker, J. & K. van Kersbergen, Gender and welfare states: Some theoretical reflections. In: D. Sainsbury (Ed.), *Gendering welfare states*, Sage Publications, London, 1994, p. 8-25.
- Castle-Kanerova, M., Social policy in Czechoslovakia. In: B. Deacon (Ed.), *The new Eastern Europe. Social policy past, present and future*, Sage Publications, London, 1992, p. 91-117.
- Daly, M., Comparing welfare states: Towards a gender friendly approach. In: D. Sainsbury (Ed.), *Gendering welfare states*, Sage Publications, London, 1994, p. 101-117.
- Deacon, B. (Ed.), *The new Eastern Europe. Social policy past, present and future*. Sage Publications, London, 1992.
- Deacon, B. & A. Vidinova, Social policy in Bulgaria. In: B. Deacon (ed.), *The new Eastern Europe. Social policy past, present and future*, Sage Publications, London, 1992, p. 67-90.
- Dulk, L. den, A. van Doorne-Huiskes & J. Schippers, Work-Family Policies: Opportunities for men and women. In: B. Hessel, J. Schippers & J. Siegers (Eds.), *Labor market inequality between men and women. Current issues in law and economics*, Thesis Publishers, Amsterdam, 1996, p. 71-94.
- Eberhardt, E. & J. Heinen, *Central and Eastern Europe: Women Workers in the transitional phase*. International Union of Food and Allied Workers Associations, Petit-Lancy, 1993.
- Einhorn, B., *Cinderella goes to market. Citizenship, gender and women's movement in East Central Europe*. Verso London, 1993.
- Esping-Andersen, G., *The three worlds of welfare capitalism*. Princeton University Press, Princeton, 1990.
- European Commission Network on Child Care *A review of services for young children in the European Union 1990-1995*. Brussels, 1996.
- Evans, J., *Who is caring for the children? An exploratory survey conducted in Hungary, Poland, Bulgaria. Part II: Country reports*. Consultative Group on Early Childhood Care and Development. New York, 1995.
- Gornick, J., M. Meyers & K. Ross, Supporting the employment of mothers: policy variation across fourteen welfare states. *Luxembourg Income Study. Working Paper Series. No. 139*. Luxembourg Income Studies, Luxembourg, 1996.
- Gornick, J., M. Meyers & K. Ross, Public policies and the employment of mothers: a cross-national study. *Social Science Quarterly*, 79(1998), p. 35-54.
- Gustafsson, S., Childcare and types of welfare states. In: D. Sainsbury (Ed.), *Gendering Welfare States*, Sage Publications London, 1994, p. 45-61.
- Heitlinger, A., *Women and state socialism: Sex inequality in the Soviet Union and Czechoslovakia*. MacMillan Press London, 1993.
- Hofferth, S.L. & S.G. Deich, Recent U.S. Child care and family legislation in comparative perspective. *Journal of Family Issues*, 15(1994), p. 424-448.
- International Child Development Centre, *Public policy and social conditions: Central and Eastern Europe in transition. Regional monitoring report, No 1*. UNICEF, Florence, Italy, 1993.

- International Child Development Centre**, *Crisis in mortality, health and nutrition: Central and Eastern Europe in transition. Regional monitoring report*, No 2. UNICEF, Florence, Italy, 1994.
- International Labour Organisation**, *Annual labor survey*. Geneva, 1970-1995.
- International Labour Organisation**, *Work and family life. The role of the social infrastructure in Eastern European countries*. Geneva, 1980.
- Kahn, A. & S.B. Kamerman**, *Social policy and the under-3s six country case studies: A resource for policy makers, advocates and scholars*. Columbia University New York, 1994.
- Kamerman, S.B.**, Child care policies and programs: An international overview. *Journal of Social Issues*, 42(1991), p. 179-196.
- Korintus, M.**, Who is caring for the children? An exploratory survey: The case of Hungary. In: J. Evans (Ed.), *Who is caring for the children? An exploratory survey conducted in Hungary, Poland, Bulgaria. Part II: Country reports*. Consultative Group on Early Childhood Care and Development, New York, 1995.
- Kornazheva, B.**, Who is Caring for the Children? An Exploratory Survey: A Study of the Situation in Bulgaria. In: J. Evans (Ed.), *Who is caring for the children? An exploratory survey conducted in Hungary, Poland, Bulgaria. Part II: Country reports*. Consultative Group on Early Childhood Care and Development. New York, 1995.
- Lippe, T. van der & L. van Dijk**, The effect of individual and institutional constraints on women's paid work: an international comparison over time. In: P. Nieuwebeerta & H. Ganzeboom (eds.), *Conference Transformation Processes in Eastern Europe. Part II: Social Stratification*. NWO, Den Haag, 1998.
- Melhuish, E.C. & P. Moss**, *Day care for young children. International perspectives*. Tavistock/Routledge, London and New York, 1991.
- Mieczkowski, B.**, *Social services for women in Eastern Europe*. The Association for the Study of the Nationalities Charleston, 1982.
- Moss, P. (Ed)**, *Childcare in the European Communities 1985-1990*. Commission of the European Communities, Brussels, 1990.
- Organisation for Economic Co-operation and Development**, *Employment outlook*. OECD, Paris, 1990.
- Plantenga, J. & A. van Doorne-Huiskes**, Verschillen in arbeidsmarktposities van vrouwen in Europa. *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 9 (1993), p. 51-62.
- Sainsbury, D. (Ed.)**, *Gendering Welfare States*. Sage Publications London, 1994.

Noten

1. Eerdere versies van dit artikel zijn gepresenteerd op de workshop 'Transformation Processes in Eastern Europe', Den Haag, 6 maart 1997 en op de 'Annual Meeting of the American Sociological Association - Bridges for Sociology' in Toronto, 11 augustus 1997. De auteurs bedanken Paul Nieuwebeerta, Harry Ganzeboom en Jacques Siegers voor hun suggesties. Dit onderzoek werd gefinancierd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO: 510-79-609).
2. De beschrijving die we geven is met name gericht op de jongste kinderen. Dit heeft een pragmatische grondslag. Ten eerste gaan in geen enkel land de kinderen op deze leeftijd naar school en daarom zijn landen goed te vergelijken. Ten tweede zijn over kinderopvang voor de jongste kinderen meer en beter vergelijkbare gegevens beschikbaar.
3. Deacon geeft zelf ook weer commentaar op deze indeling. Zo stelt hij bijvoorbeeld dat Polen zich ook zou kunnen ontwikkelen tot een type verzorgingsstaat dat niet binnen de bestaande classificaties past. We gaan hier verder niet in op Deacon's commentaar en verwijzen daarvoor naar Deacon e.a. (1992).
4. Op mondelinge citatie (interview Liset van Dijk met M. Korintus, directeur van het Nationale Instituut voor Kinderopvang in Boedapest; augustus 1996).
5. De ILO geeft gegevens over economische activiteit. In deze gegevens zijn zowel werkenden als werkzoekenden opgenomen. In dit artikel gebruiken we de termen 'economische activiteit' en 'arbeidsdeelname/werkend' wanneer we het over de ILO gegevens hebben.

Auteurs

Dr. ir. Liset van Dijk is naast universitair docent bij de leerstoelgroep Milieusociologie en Sociale Methodiek, Landbouwwetenschappen Wageningen, ook onderzoeker bij de vakgroep Sociologie, Universiteit Utrecht.

Dr. ir. Tanja van der Lippe is universitair docent bij de vakgroep Sociologie, Universiteit Utrecht.

Correspondentie-adres: Liset van Dijk, Milieusociologie en Sociale Methodiek, Hollandseweg 1, 6706 KN Wageningen, tel. 0317-483310, fax 0317-483990, e-mail Liset.vanDijk@alg.swg.wau.nl.